Filosop

Se Vükiped: sikloped libik

Filosop (se Vöna-Grikänapük: *φιλοσοφία*, sinifü „sapilöf“), distü nolavs, no labon studadomeni gudiko pemiedetöli. In valem kanoy lelogön oni as töbid ad kontrolön u fümükön tikami ön mod krütik ä tikävik, as vätälam metodik, kel lüodikon buo lü planäd valemik levala e dabina menik. Steifül alik ad miedetön suemodi: „filosop“ u studadomeni ona binon ya bal yegädas filosopa it.

Auguste Rodin: „Tikan“ (1880-82), se el Ny Carlsberg Glyptotek in København.

Prim tikama filosopik Vesüdäna, ün tumyel 6id b. K., malon i daved jenotem tikäla yuropik. Me filosop e matemat vöniks, distü levalilogam netikälik miteoda, tikam menik sitöfik ä nolaviko ävolföl äjonon oki. Ünü tumyels, jäfüds e metods difik volivestigama e nolavas ädavedons se filosop ed ädistükons okis de ods.

Do vöd: „filosop“ licinon in vönaoleikod vesüdik, pösods mödik in jenotem kulivas votik ebejäfons yegädis sümik ön mods sümik. Filosopans lofüdäna pabespikons in yeged: Filosop lofüdäna; filosopans Nolüda-Frikop e Smala-Siyop ye palecedons as lü filosop vesüdik dutöls, ibä äkosädons kösömiko ko Yurop.

As zänajäfüds filosopa kanons palecedön **tikav** (o. b. nolav tikama verätik), **südav** (o. b. nolav dunama verätik) e **metafüd** (o. b. nolav kodas balid dabina e lejenöfa). Lä ats kanon paläükön i **sevav**, kel bejäfon valemo mögi e modi sevidageta, e patiko modis sevidageta nolava alik (a. s. filosop jenava, filosop matemata e r.). Atimo säkäds veütik ä nitediks padöbatons fa filosop tikäla e menav filosopik.

Ninäd

Nüdugot

Dabinons säkäds, kels no kanons pabevobön te yufü nolavs „kösömik“: säks tefü gud e bad, tefü sinif gida, tefü dabin Goda e lana menik nedeadöfik, tefü siäm lifa. Klad pluik säkas leigo no kanon pavestigön te fa nolavs. As sam, lifav fe vestigon voli e binodi liföla, ab no kanon fümetön „binäli“ liföla, no kanon lonön, va e ven lifafoms dalons padeidön, e no kanon jonön, gitätis e sötis kisikis lif davedükon. Yufü füsüd e matemat nataloneds kanons fe panotodön, ab säki, va nat binon vo lonedilabik, nolav nonik kanon gespikön. Gitav kanon vestigön e jonön, va bos jenon baiädü lonem, ab no lonülön, ninäd kisik söton dutön lü lonem. Fino dabinons säkäds, kels topons lä mied tikama, soäs säk, va lejenöf nu fa pösod alik pabeliföl jenöfo dabinon. Ön jenets at plänamods nolavas valik dufalons; säkäds tefik binons binälo *filosopiks*.

Ya bü milyels tel filosopan Vöna-Grikänik: Plato änotodom dotis tefü mag, keli mens älabons dö oks e dö leval. Me *lekevaparab* famik okik,[1] ävilom tikodükön, bevü votiks, dö mieds daseva e sienafäga mena nomik. Atan seadon kobü kemens okik in lekav, kö valans so pejänädons, das kanons logedön te lekevavöli fo oks. Lit pagivon fa fil, kel topon in lekev fago po mens. Vü fil e mens topon (leigo po mens) yegs difik papolons e pamüfons, kelas jads su lekevavöl palelogons fa mens as yegs veratik. Vögs e noids pödao jinons leigo lü mens as fa jads pakodöls. Me dinäd at hiel Plato leigodon lejenöfi kösömik obsik plödü lekev, kö sol stralon, e so jonon, kikodo filosopans dotons tefü verat e kurat sienafäga menik.

Filosop bejäfon ledino dinajenädis, kels nomiko jinons klüliks: „sötol no deidön“, „demokrat binon gudikün reigamodas valik“, “verat binon utos, kelos blöfovon„, “vol binon utos valik, kelos topon in leval„, u “tiks binons libiks„. Pas ven pö lesets at utos dotikon, kelos iblebon nesäkädik, davedon filosop. Mens, lü kels nos jinon binön dotik, neai rivons filosopi. Stunam, süpäd cilöfik, nekovenäl tefü vol u tefü ok it: val at kanon binön prim tikama filosopik. El Plato änotodom nuläli rigik at menas:

> „Stunam binon lüäl mena, kel jenöfiko löfon sapi, ibä prim votik no dabinon pro filosop.“
> PLATO, *Theaitetos* 155 D

ed i tidäb omik: Aristoteles äkonstatom:

> „Stunam vöno - soäsä nog atimo - äkoedon menis befäjön filosopi.“
> ARISTOTELES, *Metafüsüd* I 2, 982 b 12

Distü rels e grups relik, filosop pö bejäf e bevob säkas „filosopik“ löpo pemäniotölas stabon te su tikäl, o. b. blöfädam tikavik, kel flagon büocedis votik nonik (a. s. lekredi).

Kis binon-li filosop?

Lovelogam lomazifas filosopanas veütik anik in Yurop.

„Filosop“ no kanon pemiedetön valemo, bi alan, kel bejäfon filosopi, völfon lecedi lönik dö din at. Sekü atos gespiks säke löpo penotodöle binons so mödiks, äs filosopans it. Hiel Carl Friedrich von Weizsäcker äsagom balna: *„Filosop binon nolav, dö kel no kanoy spikön nes ito bejäfön oni.“*[2]

Lü bligäds filosopa dutons primo vestigam metodas, prinsipas e lonöfa sevidageta valasotik, äsi teorodas e blöfastabas nolavikas. Yumedü atos, filosop kanon pasuemön as prinsipanolav, ibä betikam e säkam filosopiks ai eflukőfükons nolavis ed estütons volfami onsik. Filosop prodon säkis ut, kelas gespiki nolavs no (nog) kanons givön, bi gespik at no (nog) kanon patuvön te me sperimänts, kalkuls u vestigams votik me stums jünuik. Säkams sota at kanons ye dugön vestigami ini lüod nulik. Ön mod soik vestigasäks nulik padavedükons pö nolavs; kanoy kludo sagön, das filosop, se stanöp lönik oka, keblünon veütiko bumame teorodas nulik nolavas valik.

Töbids votik filosopa tefons leodükami sitöfik seva menik ad jäfön volädamagodi lölöfik keninükamü i völads, gitäts e söts menik.

Siäm e mods filosopama

Siämamäk sapa (1635), set latinik: „SAPIENS DOMINABITUR ASTRIS“. Vödem sinifon, ma tradutam libik: „Utan, kel desiron sapi veratik, obinon reigan stelas valik.“

Mens mödik jäfons me filosop frutü oks: ad suemön gudikumo okis e voli, in kel lifons; ad gevön stabi gudik duname e volädamagode oksikes. Utan, kel fefo filosopon, säkon säkis krütik vole zü ok dabinöle, e no kanon fasiliko papölükön u patölatön. Völfamamögod filosopa stabon su säkam sogädatefas e su bevobam tefasitas no kösömikas, äsi su tefädükam lesagas relas e nolavas. Lif nesekidik, fa ok it pelonöl, stabü tikav e vätäl lönik (*sapere aude!*) binon zeil filosopölanas mödik.

Pö filosopam stabü frut pösodik kanons padistidön ledino mods u lüäls tels:

Töbid ad volasap söton gevön tikäle lüäli e sefäli pö dinäds plagik valik lifa e gönön fägi leodükama siämik vala nulik lükömöl. Nefäkükov tikäla dub jen su vol söton vobedön, dat täläkt kanon reigätälo belifön e bevobön dinädis valik. Utan, kele sap somik pagivülon fa kemens onik, kodon dub geükams e notodots okik magädi, das dagebon reigätäli at.

Votaflano *filosop as lifamod* kazeton gebi sekotas vätälama filosopik pö lifaplag filosopana. Lifön ön mod veratik, fomön lifi aldelik ön mod verätik: kondöts at büocedons tikami dibätikumo pedalärnöli ed ai volföli. Leigo veütos pro däläd tikama filosopik, das lokon sevädoviko pö lifamod.

El „Diogenes“ hiela Jean-Léon Gérôme, 1860. Pöträt magälik, kö paplösenon i dog (Vöna-Gr. *κύων*), kel ägivon nemi künidanes.

Gebafoms go seväriks filosopa pö lifamod ädabinons pato ün vönüp, bu val vü els stoikans, pikurans e künidans. Pro dial baiäda tika e duna, künidan: Diogenes se Sinope, me lifamod lölimiko stönik oka, ägivom sami suvo pamäniotöli slopanes äsi taanes lejona at. Balöf teora e plaga ye pakazeton i fa filosop lofüdänik.

El Diogenes, kel änotodom tikami folosopik oka dub refud e noam voladuna, jonon dub atos otüpo, das taked e livüp binons dil filosopama. (Vöd obsik: *jul* licinon de vöd Grikänapükik: *σχολή* siämü „livüp“ u „livüpajäf“.)

Merit gretik filosopama binälon in dugälam tika e blöfäda, ibä metodiko äsi plagiko (a. s. pö döbats) flags sevärik ä fikuliks padunons filosopane. Filosopam *kadämik* ü *nolavik* difon de filosopam *no kadämik* ü *aldelik* prinsipo no tefü säks, ab buikumo tefü top (nomiko niver) e tefü foms semik miedükama filosopajäfa. Dabinons i baläds fomik semik ko nolav e pübam nolavik (o. b. vödedem jäfüdik). Zuo, jäf filosopama kadämik keninükon i gebi metodas dono pabepenölas.

Mens filosopiko pedugälöls difons de votikans no tefü gebid nolas (frutik) mödikum. Nomiko gebidon ones te lovelogam gudikum blöfastabas, kels ya pemäniotons e pegebons pö döbat tefü yegäd semik. Kluo kanos frutön, pö bespikam säkäda anuik semik (as sam: deicödet), ad säkön, tuvedamögis kinik filosop elofon dü yels lätik 2500 dabina okik, e lio ejenons jünu döbats tefü mobs at. Zu nols jenavik at, filosopan calik söton fägön ad distükön lecedis prinsipiko jelodavikis, büologön sekis onsik e dientifön säkädis e taöfis.

Gebs e bligäds votik filosopa binälons in:

- bespikabükam säkas, suemodas, lesetas e lecedas staböfikas fa nolavs pagebölas: as sam, filosop kanon säkön, sinifi kinik labon vöd: „dig“, ven pagebon pö bespiks sogädava u gitava.
- suk e tuv säkas, suemodas, lesetas e lecedas no panotodölas, su kels nolavs pastabons; as sam, südav säkon: „kis binon-li gid?“ e vestigon sekü atos suemodi, stabis e stipis veütikün gitava.
- gespikam säkas dö tikamamods u tikamakösömots timädas pasetik, kela tuvedi yegs vönaoloveik in museds no fägons ad givön.

Metods

Metods filosopa keninükons töbids tikälik distöfik. Vöds: „töbids tikälik“ kanons tefon is vestigami tikamalüälas, tikamavönaoloveikodas u tikamajulas. Filosop ibo ai jäfon me tikam. „Tikam“ kanon binön: meditam, diletam, u „sitükam“ (dadilädam). Dasevs klienälik, lekredaverats e blöfastabs tikälik pavestigons e paxämons stabü lifalejenöf mena filosopöl, yufü med: tikam tikavik, täläktik ä krütik.

Tikam filosopik fägon zuo ad bespikabükön lölimiko vali, igo i filosopi it. Ön mod soik filosop äsvo primon dönu de ser me vobod filosopana alik. Ibo duton lü stadöp filosopik i fäg ad bespikabükön igo veratis jiniko aldelikis u staböfikis. Lü mens, kels no fägons ad lelogön lifalejenöfi as säkäd, dots somik jinons suvo bisariks. Palelogölo love tim lunüpik, filosop säkon tefü cifapüns lejenöfa aidönu stabasäkis ot, kelas begespikab e begespikamögs prinsipo blebons sümiks (el *Philosophia perennis*). Sekü votikams jenavik e sogädimiks pö lifadinäds ye ai zesüdons stabasäkes mena gespikafomams nulik. Ibo distü nolavs, filosop e jäfüds filosopik no kobükons ni dagebons vestigasekis laidüpik e valemo pezepölis („lejem filosopa“), ab te gespikis jenotemik, medü kels vitons „logedinaböfükami“ timäda alik anna tuvovikis pö nolavs. Sekü atos, kanoy lelogön filosopi as löl in ot it no ninädovik: as spikot säkädik love tumyels fovöl.

Ledino jäfidadomens tel kanons padistükön pö filosop „calik“: domen jenavik e domein sitik.

- Filosopans jäfidons *jenaviko* ven steifülons ad dönulföfükön, suemön e plänädön lecedis e lesetis tikanas äs hiels Platon, Thomas Aquinas u Immanuel Kant. I bepenam tikamaluälas u tikamajulas filosopikas duton lü domen at, äsi vestigam jenotema tikamagodas e suemodas.
- Filosopans jäfidnons *sitiko* ven steifülons ad bevobön e jelodön lecedis tefü säkäd (u säkädem) semik, ad begesagön säkis ninü jäfüds filosopik, ud ad diletön stipis sevädik u nesevädikis säka u lesaga semika, ud ad kleilükön suemodis pö säks, lesets u leceds semiks komädölis. If säk binon samo: „men labon-li libavili?“, tän, ad mögükön gesagi, suemods: „vil“, „lib“ e „men“ (ba igo i suemod: „lab“) mutons padiletön e paplänön kuratiko.

Jäfidamods jenavik e sitik kanons prinsipo pamiedükön fa zeil vestigama filosopik alik. Filosopans mödik vobons ye jenaviko e sitiko. Domens at lölöfükons odi, ibä leceds e tikods filosopanas timädas büik veütons pö döbats tefü säks sitik atimik, e bevobs sitik suvo yufons ad kleilükön e kuratükön lecedis filosopanas klatädik. Zuo säks adelik suvo kanons pasuemön e pabegesagön te if jenotem e büjenotem süikama onsik, äsi suemods e tuvedamobs büo pädageböls tefü ons, sevädons e pasuemons.

Jenotem filosopa: suemod e nolav

Dö suemod

Filosop: vöd pekoboyümöl me vöds Grikänapükik: *φίλος* (pron: *filos*) „flen“ e *σοφία* (pron: *sofia*) „sap“, sinifon kuratiko „sapilöf“, u gudikumo „nolilöf“, ibä *sofia* äsinifon primo fägis e skilis valik, igo i plagikis u kaenikis. Värb: *filosopön* äpubon balidnaedo in lautots jenavana Grikänik: Herodotos (I, 30, 2), kö pägebon ad bepenön nolidesiri tatana: Solon (zao 640-559 b. K.) in Athena. No verätos, das hiel Herakleitos ya igebom suemodi: *philósophos*.[3] Vöno äkösömos ad lesagön, das hiel Püthagoras se Samos inüdugom suemodi: filosop. Platonan: Herakleides se Pontos äkipedom konoti, ma kel el Püthagoras isagom, das te god dalabon eli *sophia* veratik, e men kanon te steifön lüodü on. Is vöd: *sophia* ya sinifon noli metafüdik. Kredab konota at, te dilo e nestedöfo pekipedöla, nog padöbaton fa vestigans. Pas in lautots hiela Platon suemods: filosop e filosopön pägebons ma sinif fa el Herakleides pämäniotöl, sevabo in telspikot: *Phaidros* (278d), in kel fümükoy, das steif ad sap (filosop) äsi dalab sapa fakipons odi, e das dalab sapa mögon te Gode.

Filosop dü jenotem okik ya pämiedeton as steif ad gud, verat e jön (Platon) u ad sap, verat e dasev (Hobbes, Locke, Berkeley). Filosop sukon prinsipis löpikün (ma hiel Aristoteles) u dageti nola veratik (ma hiel Platon). Flagon dasevi vala, keninükamü i nelogädikosa (Paracelsus), binon nolav mögas valik (Wolff) ed i Levera (Fichte, Schelling, Hegel). Leodükon e yümon nolavi lölik e nolavis valik (Kant, Mach, Wundt), binon it „nolav nolavas valik“ (Fechner). Zänodapün onik binon diletam, bevobam e miedetam kuratik suemodas (Sokrates, Kant, Herbart). Filosop binon ye i lekan ad deadön gudiko (Platon), ed i südav nomik (Windelband), ed i steif tikälik ad läb (Epikur, Shaftesbury) u steif ad tug e skil (Aristoteles, Stoa).

De stanöp Yuropa suemod: filosop yumon ad licin in Grikän vönik. Tikamajuls siyopik leigo bäldiks mö milats yelas (filosop lofüdänik) suvo paglömons u panedemons. I sits relik dutons lü filosop, if gebans onik blöfädons ne godaviko, a filosopiko.

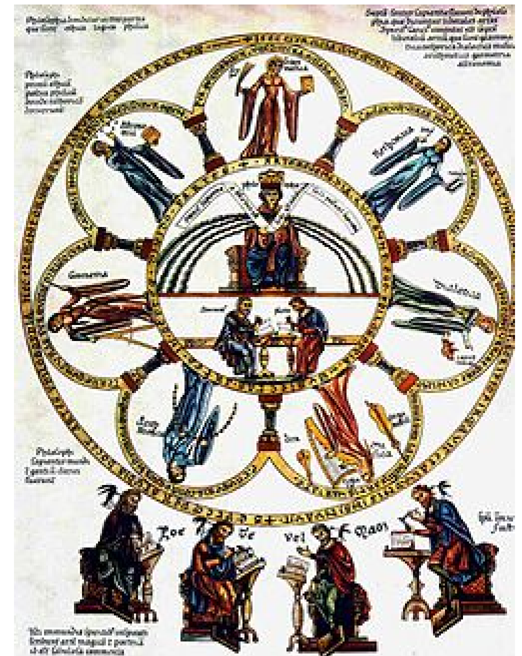
Nolav ed oksuem filosopa

Oksuem filosopa as nolav evotikon mödikna dü jenotem okik. Filosopans Grikänik balid jü zao timäd hielas Sokrates e Platon äsuemons dunami oksik as steif ad daced medü täläkt e tikäl, distü lasum balugik vönaoloveikodas u miteodemas. Ön mod at tikam älivikon de miteod, ab votaflano miteods nomiko no

pädeimons. Filosopans ägebons onis vilöfo: yufü notodots e metafors poediks, äfägons ad pakön lejoni oksik.

Du el Sokrates e tidäbs omik älelogons steifi ad dasev as zeil in ok it, sofimans älofons tidodis oksik tä monapel. Pro sofimans mödik, ätefos te kani ad vikodön pö döbat ta neflen yufü meds spiköfavik e käfeds tikavik. Zeil onsik äbinon „ad vedükön nämikum flani fibikum“ (l. el *Eristik*) igo me käf.

Posä Krit ägeton rouli veütik finü timäd vönik, filosop dü tumyels mödik ävedon mögik te stabü tikamagots relik ettimik; no ädalon ad bespikabükön stabalesetis godava kritik. Miedükams sümik ädabinons i vü slamans e yudans. In Vesüda-Yurop äregon lunüpo tikamagot, das filosop binon jidünan godava (*ancilla theologiae*), o. b. yufanolav, kel söton stütön dasevädükami godik me blöfäds tikälik.

„Filosop as Jireg bevü Lekans Libik Vel“ – Magod se el *Hortus deliciarum* (Gad Dafredas) hiela Herrad von Landsberg (tumyel 12id)

In nivers, kels ädavedons dü zänoda-timäd, filosop ävedon bal tidajäfüdas stabik („propädeutik“). Pö stud, els *Artes liberales* (Lekans Libik) älabons rouli veütikün. Lü ons ädutons „gramat“, „spikotav“, „spiköfav“ äsi „geomet“, „kalkulav“, „stelav“ e „müsig“. Finükam benosekik ela *studium generale* at („stud valemik“) äbinon stip pro studs „löpikum“: sanav, git, godav. (Nog adelo nems niveradiplomas fövons vönaoloveikodi at: B. A., M. A., Ph. D.).

In Vesüda-Yurop kosäd vemöfikum ko filosop ela Aristoteles ägretükumon liväli filospa, kel älovestepon miedis elas *artes* (= jäfüds). Filosopans e godavans mödik, äs Albertus Magnus e Thomas Aquinas ästeifüloms ad miedükön fluni lautotas ela Aristoteles ed ad kobioblinön filosopi omik e lejoni glüga katulik, dat övedons plän valemik lejenöfa. Kobäd somik pämobon fa el Thomas Aquinas me el *Summa theologica*. Nesekidiko äprimoy ya ün tumyel 12id ad ledigidön „noli stabü plak“: stip veütik daveda tikama natanolavik e metoda sperimäntik timäda äsököl.

Sis timäd Dönuliföfikama filosop aiplu älovestepon miedis, kelis godav ibüdülon one. Filosopans no plu äplafikons pö jelod cedas no äbaiädölas ko lejon glüga ud igo ko krüt. De tim Menima Dönuliföfikamik e Kleilükama jü nutim filosop edöbaton krütiko ko rel, elivükon oki de on, ed elelogon oki suvo löpikumi. Ai ädabinons ye filosopans mödik, keles baiäd lecedas filosopik e lekreda relik onsikas vemo äveüton.

Ledino ün periods anik Nulatimäda filosop päsuemon as nolav valemik löpikum ka nolavs votik, kel sukon e gebidükon veratodis laidüpio lonöfölis ad sienön e suemön lejenöfi as löl ed ad lükömön lü kods e prinsips lätiks (el *Philosopia perennis*). Jü tumyel 18id filosop äblebon bal löpajäfüdas klatädik fol. Stud staböfik filosopa äzesüdon studane ad dalön jäfön me säkäds e vestigam natanolaviks. In nivers vönaoloveik anik, filosop staböfik (*Philosophicum*) as dil stabastuda binon nog blig studanas valik.

Ün tumyel 19id natanolavas äprimons ad nesumätikön e livätikön aiplu de filosop; poso i jäfüds püka- e sogädanolaviks ädunons otosi. Tidodems niverik filosopik aiplu päflunons tefü ninäd fa „dona-jäfüdükam“ ü „patädükam“ nolavas älivätiköl. Äblibon pö filosop te bligäds meditama dö nolavs votik e bespikama stipas onsik.

Filosop: nolavajäfüd atimik gidükon oki medü lesag, das metods filosopik kanons keblunön i nolaves, kaenes e lekanes votikes. Filosopans zuo cedons kleilükami yegädas e cifasäkädas südavikas jäfidatopädi legik okas. Nivers atimik e tidodems onsik peflunons tefü oksuem okas fa filosopajäfüds vönaoloveik: tikav, südav, sevav, nolavateor ü nolavafilosop e filosopajenav. Klu vobam filosopa in nivers jenon noe livü rel abi

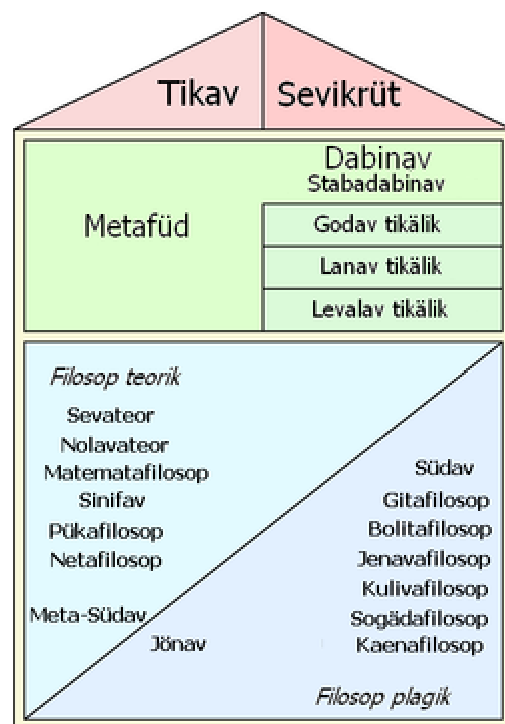
livü sogädanolavs, literat e lekans: filosop biton as filosop teorik e kazeton nolavafilosopi, pükidiletami e tikavi. Too ai laidabinon pö „nolavajäfüd: filosop“ desir ad kompenön pö döbats notidik atimik ed ad jelodön lecedis samo tefü säkäds südavik gebama kaenava, züamöpav, gerädav, säkäds sanavik u säkäds filosopa bevükulivik.

Zu filosop niverik ai dabinons i tikans nesekidik plödü stidem calöfik. Sisä pänemons „*philosophes*“ in Fransän i jelodans Kleilükama soäs Voltaire, Rousseau e Diderot (as jäfidükan *Siklopeda* zeilü kleilükam medü sev), elecedoy filosopanis bai vönaoloveikod hiela Montaigne i lautanis nolik, kels sevädükons cedis e tikodis oksikis tefü yegäds notidik veütik: nolans valemik äs hiels Goethe e Schiller. Tikans mödik ün tumyels 18id e 19id no äbevoboms filosopi kadämik in nivers, vü kels hiels Adam Smith, Abrahan Lincoln, Jean Paul, Friedrich Nietzsche, Émile Zola, Lev Tolstoy, Karl Marx, Sigmund Freud e Søren Kierkegaard. Too tikans at ädavedükoms tikamagotis e suemodis filosopik vemo veütikis ed äflunoms döbatis notidik ön mods valasotik. Atimo tikans soäs Paul Watzlawick, Umberto Eco e Peter Sloterdijk kanoms paleigodön ko oms.

Jenot nulik binon stit „dakonsälama filosopik“, kel lofon dakonsälamafonäti lönik ä difiki de votiks (a.s. reliks u lanaviks).

Jäfüds filosopa

Filosop padonadilon nomiko ad donatuigs tel: plagik e teorik. *Filosop teorik* vestigon mögis e miedis nola menik, äsi binodis valemik seveda menik. Zuo binons lesags valemik dö bin e dabin yegäd tikama filosopik. Jäfüds binons: dabinav, metafüd, tikav e sevav. *Filosop plagik* jafon votaflano me domen dunama menik. Jäfüds binons: südav, gitav, filosop bolitik e filosop sogädik.

Lovelogam jäfüdas filosopa ma donadilam kösömik.

Do nitedasfer filosopa prinsipo no kanon pamiedön (ibä filosop bejäfon „vali“), dabinons *domens* semik, tefü kels filosop binon patiko jäfedik. Filosopan: Immanuel Kant änaböfodönuom onis me säks fovik:[4]

1. *Kisi kanob-li sevön?*
2. *Kisi sötob-li dunön?*
3. *Kisi dälob-li spelön?*
4. *Kis binon-li men?*

Säks at kanons paplänön ön mod soik:

1. *Lio fägobs-li ad sienön benosekiko, e lio sienots onsik sötons-li pacödön?* (teor nolava e siena; tikav)
2. *Lio sötobs-li kondötön?* (südav)
3. *Kis vol binon-li? Kikodo dabinon-li bos (pla nos)?*[5] *God dabinon-li? Jenotem labon-li zeili, e, üfü gespik siik, zeili kinik labon-li? (metafüd, filosop rela e jenava)*
4. *Dabinäds kinik binobs-li? Lio stadobs-li kol vol, keli tuvobs zü obs? (menav filosopik, filosop kultura e sogäda, jönav)*

In diläds sököl, ans jäfüdas filosopik veütikün pabepenons, kels bejäfons säkis at. Sökaleod dilädas pestabon su dist vönaoloveik vü filosop teorik e filosop plagik, pelölöfüköl dub volfams nolavik e vünolaviks degyelas lätik.

Filosop teorik

Tikav, sevav e metafüd befeitons odis ad meritön benodistükami as jäfüd filosopik löpikün. Nolavs kil at lesagons, das bejäfons stabis e prinsipis dibätikünis tika valik e verata valik, o. b. lonis e binodis staböfikünis lejenöfa.

Tikav

Tikav jäfon ne me ninäds dabinotik, ab me noms tikama verätik. Tikav säkon, stabü noms kinik seks semik kanons (u no kanons) pakludön de büoceds e buosetäds semiks (l. mikludods). Sekü atos, tikav bespikabükon stabis nolavas blöfädigeböl valik.

Primo vöd: „tikav“ pägebon ma siäms vidikün, kas atimo. Sam patedik binon tikav ela Stoa, kel äkeninükon i säkädis, kels atimo dutons lü sevav ü sevateor, pükafilosop, ed i spiköfav. Tikamagots soik kanons patuvön pö buks mödik dö tikav jü prim tumyela 20id.

Ma filosop atimik sinifon tikav as nolav kludama verätik te nog tikavi fomik, kel duton i lü matemat e nünömav. Nog döbatoy, viomafädo tikav keninükon yegädis no matematikis äs samo blöfädateor e spikadunateor.

Vü tikavans veütikün filosopajenotema sötoy mäniotön hieli Aristoteles, hieli Krüsippos di Soli, hieliJohannes Buridanus, hieli Gottlob Frege, hieli Charles Sanders Peirce, hieli Bertrand Russell, hieli Alfred Whitehead, hieli Kurt Gödel e hieli Alfred Tarski.

Sevikrüt e sevateor

Pos „levolut“ filosopik ela Immanuel Kant, sevikrüt evedon cedü filosopans mödik donajäfüd staböfik onsik. Vestigon prinsipis, büocedis, mögis e miedis (da)seva menik. Distü sevateor, kel vestigon i davedi, jenotemi e sävilupami sevafäga menik, sevikrüt bejäfon te „stipis möga daseva“.

Sevateor (ü sevav) prodon in valen säkis tefü mög ad dagetön e fümükön sevi. Seko jäfon me säkäds vestigama e fümükama verata u neverata teorodas. I sienam lejenöfa pabespikabükon fa sevateor, äsi mods, ön kels pük e tik flunons dasevi. Zuo steifülön ad tuvön miedis daseva, kelos prinsipo kanon palelogön as „nolavik“.

Sevateorans famik äbinons (vü votikans) hiel Platon, hiel Aristoteles, hiel René Descartes, hiel John Locke, hiel David Hume, hiel Immanuel Kant, hiel Auguste Comte, hiel Edmund Husserl e hiel Ludwig Wittgenstein.

Nolavafilosop

Nolavafilosop labon tefis veütik me sevateor, bi vestigon, dileton ed igo mobon büocedis, metodis e zeilis nolava. Fümükon bu val miedis suemoda: „nolav“, „nolavik“, ad teilön oni de jäfüds votik no nolaviks. Lü yegäds onik dutons prinsips metodavik staböfik, kels no kanons pavestigön e pafümükön fa nolavs it. As sam: zesüd dönuova sperimäntas, prinsip konöma suemodas („jeifaneif hiela Ockham“) e prinsip neveratükova.

Nolavafilosop zuo jäfon me tefs vü sev nolavik e suemods verata e lejenöfa. I dadiläd e leodükam mögiks seva menik ma jäfüds e nivods, äsi vestigam prisipas progeda nolavik (l. samo paradigicein), dutons lü säkädem nolavafilosopik.

Jäfüdans veütikün nolavafilosopa binon samo hiel Aristoteles, hiel Francis Bacon, hiel Rudolf Carnap, hiel Karl Popper, hiel Thomas Kuhn, hiel Paul Feyerabend e hiel Hilary Putnam.

Metafüd e dabinav

Metafüd äfomon dü jenotem ti lölik filosopa keri jenöfik ona. Metafüd steifülon ad pladön lejenöfi lölik, soäsä jinon lü obs, ini yumed siämöfik (suvo i sit valemik). Vestigon stabis e binodi valemik vola e bejäfon „säkis lätikün“ dö siäm e zeil dabina valik.

Metafüd padilon vönaoloveiko ad dil valemik ed ad dil patik. Metafüd valemik binon dabinav, kel jafon me säkäds tefü stababinod dabinädas valik äsi dabina it. Metafüd patik padilon ad donajäfüds votik kil, kels vestigons:

1. dabini Goda, ed i patis mögik ona (*godav natöfik* ü *tikälik*);
2. mögi dabina lana nedeadöfik e vila libik, äsi difis vü stöf e tikäl (*lanav tikälik*)
3. kodi, davedi, binodi e zeili levala (*levalav tikälik*)

Nolavs me metodems oksik prinsipo no kanons ni vilons bejäfön säkädis at, ibä yegäds metafüdik binons plödü sperimäntamögs ed igo plakamögs siämöfiks valiks menefa. Ifi nooy u lesagoy neveütiki dabini dilas plakaviko nevestigovikas lejenöfa, retons nog säkäds metafüda. Metafüd vönaoloveik pekrüton ön mods distik tel. Du Siädim e pladulanas filosopa diletik ün laf balid tumyela 20id äblöfädons pro finid metafüda medü diletam tikavik püka, samo hiel Martin Heidegger ästeifülom ad jafön stabis nulik pro metafüd medü loveikam love jenotem onik e votükam lölöfik säkädema onik ad diletam dabina menik (stabadabinav, dabinafilosop). Vüo säkäds metafüdik vönaoloveik ai getons küpäli e nitedäli pö döbats filosopik (a.s. in donajäfüds äs filosop tikäla).

Metafüdans veütik äbinoms vü votans hiel Platon, hiel Aristoteles, hiel Thomas Aquinas, hiel Leibniz, hiel Descartes, hiel Kant e hiel Hegel.

Pükafilosop

Pükafilosop vestigon tefis vü pük, tik e lejenöf. Diletam spika, samo diletam kuratik suemodas, peplägon vönao in filosop. De primüp ona, veüt legretik püka e spika pro kosäd, veratituv, dasevamög e bepenam e sienam lejenöfa äbinon bal döbatadinas filosopa.

Ya vöno pädöbaton samo säk, va yeg alik igeton nemi okik „ma natäl it oka“ u teiko sekü sluds viládik menas. I döbatadin veütik filosopa zänodatimädik: säkäd valemodas duton dilo lü säkädem pükafilosopa.

Pükafilosop atimik, kel ün tumyel 20id äkodon sonemiki „fleki pükavik“ (*linguistic turn*), bejäfon vü votiks sekidi daseva lejenöfa de mögs püka alik (l. „hüpoteti hielas Sapir e Whorf“), jafami verata, daseva e nola medü kosäd („pükapleds“ hiela Ludwig Wittgenstein), modi, ön kel plöpoy ad dunön bosi yufü geb püka (John Langshaw Austin: „*How to do things with words*“; l. i pragmati), fluni mitiröl püka in lejenöf (l. samo vobi pükava vomimik), äsi säki ot, kis binon „sinif“.

Lü pükafilosopans veütikün dutoms hiel Gottlob Frege, hiel Charles S. Peirce, hiel George Edward Moore, hiel Bertrand Russell, hiel W. O. Quine e hiel Ludwig Wittgenstein. Keblünots veütik pädunons fa tidäbs hiela Ferdinand de Saussure (binodim), hiela Martin Heidegger (tümolog e nulavöds), hiela Michel Foucault (spikidiletam) e hiela Jacques Derrida (posbinodim).

Filosop plagik

Südav e metasüdav

Südav filosopik bumon stabü tikäl metodis ad cödön dunis, ed i cödon onis demü motivs e seks onas. Südav diston de südöfanomems vönaoloveik, kels teo büdülons dunis seimik (dabinon ye i *südava nomigevik*, kela zeil binälon in suk e stabükam nomas e völadas in valem lonöfölas). Samo el Kant ämotivom goldanomi südöfik da vol valik sevädiki as prinsip südavik valemik medü Büd Verik oka:

> „Ai kondötolöd teiko bai prinsip ut, tefü kel kanol otüpo vilön, das ovedon lon valemik.“
> „Ai kondötolöd so, das oneodol ün timül alik menöfi e pö ol it, e pö votan alik, no teiko as med, ab id as zeil.“
>
> IMMANUEL KANT: *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (= Stabam metafüda südas), Akademie-Ausgabe Kant Werke IV, pads: 421, 429, 10-12.

Votaflano, *südav bepenamik* bejafon fomälodis südöfik distöfik dabinöl e steifülon ad suemön e bepenön onis kuratiko. Stab südava valemik binon Meta-südav, kel dileton spiki dö südav e suemodis südavik („gud“, „bad“, „dun“).

Südav duton lü donajäfüds ut filosopa, kelis jünu te nemödo pekrütons u pesäkädabükons fa nolavs votik. Gü cced sevädik, das tefädim nezesüdükon südavi, sinif gloföl onik logädon pö daved ai distöfikumöl jäfüdasüdavas (o.b. sanavasüdav, nimasüdav, nolavasüdav, nünömavasüdav), äsi pö jaf stitodas äs Südavacäm Netik Deutäna (= „Nationaler Ethikrat Deutschlands“).

Südavans flunilabik äbinoms, bevü votikans, hiel Aristoteles, pikurans e stoikans, äsi hiel Thomas Aquinas, hiel Immanuel Kant, hiel Jeremy Bentham, hiel John Stuart Mill, hiel Max Scheler, hiel Hans Jonas e hiel Karl-Otto Apel.

Gitafilosop

Geb stedöfik südava patuvon in gitafilosop, kel binon leigüpo bal stabajäfüdas gitanolavas. Stabü cödam dunas as „gudiks“ e „badiks“, pabetikon säkis dö git e gid, äsi dö seks nedema nomas südöfik e südavikas. Klüliko gitafilosop säkon i dö daved, stidam e legükam gita, dö tefs vü „natagits“ (a. s. gits mena) e „gits pelonöl“ („git siädimik“), äsi dö veütasökaleod gitanomas. Ans yegädas at pavestigons i fa filosop bolitik.

Gitafilosopans famik binoms hiel Hugo Grotius, hiel Niccolò Machiavelli, hiel Thomas Hobbes, hiel Hans Kelsen, hiel Gustav Radbruch, hiel H. L. A. Hart, hiel Niklas Luhmann, hiel Jürgen Habermas, hiel John Rawls, hiel Ronald Dworkin e hiel Robert Alexy.

Bolitafilosop

Bolitafilosop ü filosop bolitik, äs gitafilosop, pakoupon gretadilo fa nolavs nilöfik. Dils gretik bespikama filosopik jenons pö gitanolav e pö bolitanolav. Daved, leg e stabs Tata pavestigons fa tatateor. Bolitateor bejäfon säkis tefü reigamod gudikün, tefs vü sifan e tat, dilam nämädas, lon, dalab, sef e lib.

Keblünans veütik jäfüde at binoms, bevü tikans bolitik votik, hiel Platon, hiel Aristoteles, hiel Augustinus, hiel Marsilius di Padua, hiel Niccolò Machiavelli, hiel Thomas Hobbes, hiel John Locke, hiel Jean-Jacques Rousseau, hiel Immanuel Kant, hiel Karl Marx, hiel Mihail Bakunin, hiel Carl Schmitt, jiel Hannah Arendt, hiel Karl Popper e hiel Michel Foucault.

Jäfüds nulikum

Filosop tikäla e seveda

Do jäfons me säkäds vemo bäldiks, filosop tikäla e filosop seveda binons jafüds nog nuliks ä yumöls lü jäfüds e nolavs nilöfiks, soäs sevedanolav e nevanolavs. Zänodü ons tuvoy säkis tefü natäl tikäla e seveda, tefs vü koap e lan, stöf e tikäl. I mög libavila, äsi natäl stadas tikäla, ninäda seveda e senälas (els *qualia*) pavestigons fa jäfüd at. Tuvoy is i cödami sevedastadas distöfik, bespikami sagata mekavik, döbati dientifa Ita e säkädi dabina mögik lailifa pos deadam.

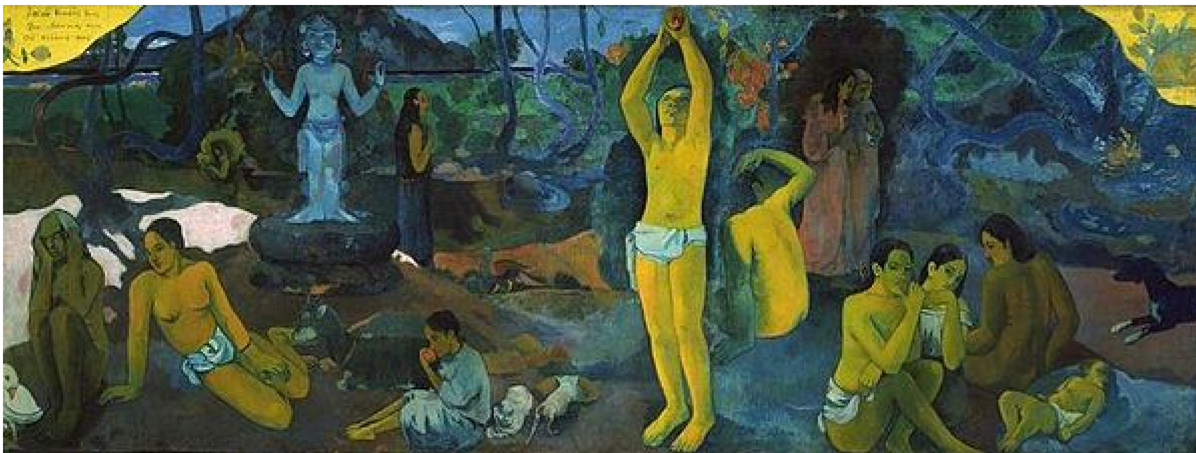

Tiädapad lebuka: *Leviathan* hiela Thomas Hobbes, päpüböl ün 1651. Koap Rega, labü sümbols nämäda volädik e lanöfika, fomon oki me koaps reigäbas mödik.

Menav filosopik nulädik

Menav filosopik nulädik vestigon natäli mena, no as pösod, ab as bidasot. Ibä mens it bejäfons oni, binon natälo okmedit, labü leigüpo logam ninälik e plödik. Dabinamod mena pavestigon demölo nünis e lecedis nolavas valik.

Natäl mena binon fulü leräts. Plad mena in leval, tefs vü kuliv e nat, tefs vü men it e menef, säkäds genöfa, rouls löfa e deada binons ans stabasäkas menava filosopik. Va men binon ma natäl oka gudik u badik, va mäpet e lied binons dils zesüdik dabina menik, va lif jenöfo labon siämöfi: i säkäds valik at dutons lü jäfüd at. Vestigon i zesüdis e fägis mena, soäs okjenöfükam, jafäl, nitedäl, nämädivili e votanilöf, pubod: lib e sienam Votana.

Pänot: „Kiöpao kömobs-li? Kins binobs-li? Kiöpio golobs-li?“ (1897-98) hiela Paul Gauguin.

Filosopans veütik pö säkäds menavik ävöböls binoms hiel Thomas Aquinas, hiel Immanuel Kant, hiel Arthur Schopenhauer, hiel Friedrich Nietzsche, hiel Søren Kierkegaard, hiel Max Scheler, hiel Arnold Gehlen, hiel Ernst Cassirer, hiel Helmuth Plessner äsi dabinimans valik.

Pato ün dil telid tumyela 20id filosopans anik äkrütons teorodis dö natälapats valemik mena, vü kels samo (me kazets distik) hiel Michel Foucault e hiel Jürgen Habermas.

Müster filosopik

Do binets müsterik suvo äkomons pö vönaoloveikods filosopik vesüdänik e lofüdänik, suemod: „Müster filosopik“ binon nog nulik. Soäs el *Philosophia perennis*, sagon, das dabinons verats laidüpik, necenöl ä valemo lonöföls demü lejenöf e men, ab votaflano kazeton, äs juläls müsterik valik, buami bina anu-ed-is

atimik, veüti logedama nenzeilik, diniti jafäda e sinifi staböfik tefas vü dabin yegas e löl voläda.

Pö vobametod okik, müster filosopik golon etflanü sims tikäla e küpälükon dö sevs e sevamods belifoviks, ab i vüpösodiko sagoviks ä filosopiko bevoboviks. Temats cifik müstera filosopik binons vü votiks belifot nepubama teila vü küpedan e paküpedölos, kobükam taamas valik in God (el „*coincidentia oppositorum*“), mög balama mena e Löla (el „*unio mystica*“) e kom godöfikosa pö men („*scintilla animae*“).

Filosopans vesüdänik alik, pö kela tid binets müsterik patuvons, binons hiel Plotinus, hiel Mastan: Eckhart, hiel Nicolaus se Cusa, hiel Jakob Böhme, hiel Gottfried Wilhelm Leibniz, hiel Blaise Pascal, hiel Baruch de Spinoza, hiel Martin Heidegger, jiel Simone Weil e hiel Ken Wilber. Pro filosop neyuropik, bu val pro filosop lofüdänik, müster labon vönaoloveiko rouli vemo veütiki. Ön mod patedik lovegolon love mieds filosopa asi rela, samo el zen, el yoga, sufim, kabaal e müster kritik.

Literat

1. Platon, *Politeia* 514a-520d. (Ad zeil veratik blöfäda ela Plato: dugaroul bolitik filosopanas pö el *polis*, no nedoy küpälön is.)
2. Carl Friedrich von Weizsäcker, *Die Einheit der Natur* (Baläl Neta, 1971)
3. Smalot 35DK (vödem smalotas ela Herakleitos, ini Deutänapük petradutöl).
4. Immanuel Kant. *Kritik der reinen Vernunft* (Krüt täläkta rafinik), II 2 2
5. Martin Heidegger. 1935. *Einführung in die Metaphysik* (Nüdugot ad metafüd).